

ZİYA GÖKALP VE ONA TÜRKÇÜLÜĞÜ AŞILAYAN ADAM: HÜSEYİNZÂDE ALİ BEY

Alaattin UCA*

Türkçülük fikrinin tarihi gelişimine bakıldığında ilk dikkati çeken şahsiyet tabii ki Ziya Gökalp'tir. Ancak, Ziya Gökalp'i Türkçülük konusunda etkileyen, ona Türkçülüğü aşlayan biri vardır ki, o da Hüseyinzâde Ali Bey'dir.

Bu iki mütefekkir, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti ile birlikte bütün Türk Dünyası'nın sıkıntılı bir döneminde, başka bir ifadeyle, Türk Milleti'nin onlara çok ihtiyacının olduğu bir dönemde dünyaya geldiler.¹

Rusya'nın, Osmanlı Devleti başta olmak üzere Türk Dünyası üzerindeki baskıları ve Osmanlı Devleti'ndeki istibdat yönetimi gibi bazı sebepler bu iki fikir adamının bir araya gelmelerini, "Jön Türkler" ve "İttihat ve Terakki Cemiyeti" tarafından yapılan mücadele içinde yer almalarını sağladı.

Hüseyinzâde Ali Bey, 1889 yılında İstanbul'a geldi ve aynı yıl kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı.²

Ziya Gökalp ise 1896'da geldiği İstanbul'da Veteriner Okulu'na kayıt oldu. Daha önce Diyarbakır'da iken tanıştığı Abdullah Cevdet'in tavsiyesi ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularından İbrahim Temo ve İshak Sukûti ile görüştü. Kısa bir süre sonra da Cemiyet'e üye oldu ve Hüseyinzâde Ali Bey ile tanıştı. Bu durumu Ziya Gökalp'in kendisi şöyle izah etmektedir: "*İstanbul'a gittim. O zaman İstanbul'da tıbbiyelilerin³ teşkil etmiş olduğu gizli bir Cemiyet vardı. Onlarla çalışmaya başladım.*"⁴

Hüseyinzâde Ali Bey ve Ziya Gökalp arasında 1896 yılında başlayan dostluk, 1924 yılında Ziya Gökalp'in vefatına kadar devam etti.

Hüseyinzâde Ali Bey ve Ziya Gökalp, akademik çalışmalarından çok siyasi çalışmalara zaman ayırdılar ve İttihat ve Terakki cemiyeti içerisinde aktif rol oynadılar.

* A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Uzmanı

¹ Hüseyinzâde Ali Bey, 1864 yılında Rus işgali altında bulunan Azerbeycan'da Bakü vilayetinin Salyan kasabasında; Ziya Gökalp ise 1876 yılında Diyarbakır'da doğdu.

² Sina AKŞİN, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul-1987, s.21-22; Ahmet Bedevi KURAN, *İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, İstanbul-1948, s.61

³ Hüseyinzâde Ali Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti kurulduğu zaman İstanbul'da Askeri Tıbbiye'de öğrenci idi. Ziya Gökalp ile tanıştıkları 1896 yılında ise, Hüseyinzâde Ali Bey, Tıbbiyeden, bir yıl önce mezun olmuştu.

⁴ Alâaddin KORKMAZ, *Ziya Gökalp Aksiyonu Meşrutiyet ve Cumhuriyet Üzerindeki Tesirleri*, İstanbul-1988, s.27

Hüseyinzâde Ali Bey, Ziya Gökalp ile tanışmalarından çok önce, Tıbbiyede talebe iken "Turan" adını verdiği şu şiiri yazdı:⁵

*"...Sizlersiniz ey kavm-ı Macar bizlere ihvan
Ecdâdımızın müşterek menşei Turan,
Bir dindemiz, hepimiz hakperestan,
Mümkün mü ayırsın bizi İncil ile Kuran?
Cengizleri titretti şu öfâka serâser
Timurları hükmetti şehin şahlara yekser
Fatihlerine geçti bütün kayser-i kayser..."*⁶

Ayrıca Hüseyinzâde Ali Bey, Yusuf Akçura'nın, "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı makalesi 1904 yılında Kahire'de "Türk" gazetesinde yayınlanınca, "Mektub-ı Mahsus" adlı bir makale yazıp aynı gazetede yayınlamak suretiyle "Üç Tarz-ı Siyaset" münakaşasına karıştı. "Pan İslamizm" ve "Pan Türkizm"e taraftar olduğunu açıkladı.⁷

Hüseyinzâde Ali Bey, Turan kavramını, Türk kavimleri birliğinin siyasi hedefi olarak, ilk defa tartışına alanına çıkardı.⁸

Yazdığı "Turan" şiiri ilk Türk birliği çağrısıdır.⁹

Bu şiire göre, Hüseyinzâde Ali Bey, yalnız Türkçülük taraftarı değil, Turancılık taraftarıdır. Zaten kullandığı (A. Turani) takma adı da bunu göstermektedir. O, müslüman Türkler arasında ilk Turani, yani "Panturanist"tir denilse hata edilmemiş olur.¹⁰

⁵ Ali Haydar BAYAT, Azerbeycan'ın Yiğit Evladı Ali Bey Hüseyinzâde ve Türkiye'de Yayınladığı Eserleri, İstanbul-1992, s.49; Yusuf AKÇURA, "Hüseyinzâde Ali Bey", Türk Yurdu, (1331), C.VIII, S.4, s.2570

⁶ Alâaddin KORKMAZ, "Ziya Gökalp Aksiyonu Meşrutiyet ve Cumhuriyet Üzerindeki Tesirleri" adlı eserinde bu şiirin 1897 yılında yazılmış olduğunu ifade etmektedir. (Bkz. KORKMAZ, Ziya Gökalp Aksiyonu..., s.68)

⁷ AKÇURA, "Hüseyinzâde Ali Bey" Türk Yurdu, s.2556-2570

⁸ Bayram KODAMAN, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.XII, s.63-64

⁹ Uriel HEYD, Türk Ulusçuluğunun Temelleri, (Çev. Kadir GÜNAY) Ankara-1979, s.127

¹⁰ Hüseyinzâde Ali Bey'in bu özelliği birçok kaynakta zikredilmektedir: Yuriy Aşatoviç Petrosyan, her ne kadar Turancılık fikrini Türkler arasında yayılmış gerici bir akım olarak göstermekte ise de, Hüseyinzâde Ali Bey'in bu akımın önderi olduğunu söylemektedir. (Yuriy Aşatoviç PETROSYAN, Sovyet Gözyle Jön Türkler, Ankara-1974, s.293);

-Yusuf AKÇURA, Türk Yılı, İstanbul-1928, s.414;

-Yusuf AKÇURA, Yeni Türk Devleti'nin Öncüleri, Ankara-1981, s.160;

- "Turancılık", Türk Ansiklopedisi, Ankara-1983, C.XXXII, s.3.

1908 yılında II. Meşrutiyetin ilan edilmesi üzerine, Hüseyinzâde Ali Bey, zorunlu olarak gittiği, Kafkasya'dan İstanbul'a döndü. Ziya Gökalp ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Diyarbakır temsilcisi olarak çalışmaya başladı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti için İstanbul'dan sonra ikinci önemli merkez Selanik idi. Burası Cemiyet çalışmalarının yoğunluk kazandığı yerdi. Bu çerçevede, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iki ünlü siması Hüseyinzâde Ali Bey ve Ziya Gökalp, Selanik'te de birlikte çalışma imkânı buldular. Cemiyet'in burada yapılan kongrelerine katıldılar, yayın ve propaganda işlerini düzenlediler.¹¹

Hüseyinzâde Ali Bey'in etkisinde kalan Ziya Gökalp, daha önce Hüseyinzâde Ali Bey tarafından gündeme getirilen Türkçülük ve Turancılık fikrinin, iyice zayıflamış olan Osmanlıcılık ve İttihad-ı İslam fikirlerinin yerini alacak bir mefkure haline gelmesi için çalıştı.¹²

Hüseyinzâde Ali Bey, ulusal ve toplumsal görüşleriyle Ziya Gökalp üzerinde etkili oldu.¹³ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin beşinci kurucusu olarak kabul edilen Hüseyinzâde Ali Bey ile İstanbul'da görüşen Ziya Gökalp, ileride fikir sisteminin temelini teşkil edecek olan "Türkçülük" meselesi ile tanıştı. İstanbul'a geldiğinde ilk okuduğu eserlerinden biri Leon Cahon'un "Asya Tarihine Medhal" adlı eseri oldu. Büyük bir ihtimalle Hüseyinzâde Ali Bey'in tavsiyesi ile okuduğu bu eser, o zamanın gençleri arasında ilgiyle karşılanmış ve "Türkçülüğün ikinci Devresi"nde önemli tesirleri olmuştur.¹⁴

Uriel Heyd ise Hüseyinzâde Ali Bey'in Ziya Gökalp üzerindeki etkisini şöyle dile getirmektedir: "...Ziya Gökalp de dahil olmak üzere genç aydınları daha dolaysız biçimde etkileyen diğer bir dürtü de Hüseyinzâde Ali'den gelmiştir. Hüseyinzâde Ali, yakın arkadaşları arasında Gökalp'in gençliğinde zevkle okuduğu Türk-Azeri güldürülerinin yazarı Ahundzâde Feth Ali de bulunan Kafkasya'lı değerli bir müslüman düşünürün torunudur..."¹⁵

Ziya Gökalp'in Hüseyinzâde Ali Bey'den nasıl etkilendiğini göstermesi bakımından aşağıdaki ifadeler oldukça ilginçtir: "...Gerçi Ziya Bey (Gökalp) için meçhul değildir ama, "Turan" fikrinin birdenbire ortaya atılmasında hangi sâikler (sevkedem, sürükleyen) vardır? Bunlardan birincisi, kendisinin de izah ettiği gibi, Ömer Seyfettin ve Ali Canib'in "Sade Lisan" denemeleri ve buna bağlı olarak İttihatçı liderlerin tecrübelerinden çıkardıkları neticeler idi. Ama en kuvvetli amil, aynı zamanda Merkez-i Umumi azası olan (İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin) ve İttihad-ı Osmani'nin de kurucuları arasında yer alan ve o günlerden itibaren

¹¹ KORKMAZ, Ziya Gökalp Aksiyonu..., s.126-127

¹² KORKMAZ, Ziya Gökalp Aksiyonu..., s.128

¹³ HEYD, Türk Ulusçuluğunun Temelleri, s.53; Ahmet CAFEROĞLU, "Ziya Gökalp'in Azerbaycan Türkçülüğü Üzerindeki Tesiri", Türk Kültürü, C.II, S.24, s.10-11

¹⁴ KORKMAZ, Ziya Gökalp Aksiyonu..., s.28

Ziya Gökalp, Yeni Mecmua'da yazdığı "Türkçülük Nasıl Doğdu" adlı makalesinde, Hüseyinzâde Ali Bey'in kütüphanesinden istifade ettiğini de söylemektedir. (Ziya Gökalp, "Türkçülük Nasıl Doğdu", Yeni Mecmua, 1918, S.40, s.263) Gökalp'in burada belirttiği tarih 1896, Hüseyinzâde Ali Bey ile tanıştığı tarihtir.

¹⁵ HEYD, Türkçülüğün Ulusçuluğunun Temelleri, s.126

*Türkçülük-Turancılık fikirlerini yaymağa çalışan Hüseyinzâde Ali (Turan) Bey'dir. Ali Bey daha 1906 yılında Bakü'de çıkardığı "Fuvûzat" mecmuasında "Turan" başlıklı manzumeyi neşretmiş; Rusya Türkleri arasında "Pantürkist" çalışmalarında bulunmuş. Meşrutiyetten sonra yeniden Türkiye'ye dönmüştü..."*¹⁶

Mehmet Ali Tevfik ise, Hüseyinzâde Ali Bey'in ve dolayısıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik'te ki faaliyetlerine açıklık getirebilecek şu ifadeleri kullanmaktadır:

*"1327 kışında (1911), üstadım Hüseyinzâde Ali Bey, can atarak bir heyet önünde altı asırdan seri beklediğimiz sözleri söylüyor, Türklere yeni bir ufuk gösteriyor, onlardan kahredici kaderi alarak, yerine zinde bir umut kaidesi dikeyordu. Yeni bir fikir getirerek büyük kitleleri ümitsizlikten kurtaran, onlara parmağıyla yemyeşil ve feyizli bir iklim gösteren dava adamlarının telkin ettikleri verler, bunu dava edinenler için ne kadar kıymetliyse, Hüseyinzâde'nin unutulmaz nutuklarından heycanlanan ve tireşen Selanik Türkleri nazarında o kadar kıymetlidir."*¹⁷

Hüseyinzâde Ali Bey tarafından ortaya atılan ve kısa bir zamanda Türk aydınlarının büyük bir bölümünce benimsenen "Turan" fikri, Selanik'te de taraftar buldu ve "Genç Kalemler" dergisi bu yeni ideolojinin en önemli yayın organı olurken, Ziya Gökalp'de yazılarıyla ona yön verdi.¹⁸

Ziya Gökalp, Turancılık akımının ilk belirtisini Hüseyinzâde Ali Bey'in "Turan" adlı şiirinde buldu. Fakat Ziya Gökalp'in 1911'de Selanik'te Tevfik Sedat, takına adıyla yayınladığı "Turan" şiiri, Türk aydınlarını daha fazla etkiledi ve bu şiirin:

*"Vatan ne Türkiyedir Türklere, ne Türkistan;
Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir Turan..."*

mısraları Turancılığın simgesi olarak tanındı.¹⁹

Ancak Ziya Gökalp, bu manzumedeki ruhu, kendine "Turan" soyadını veren Hüseyinzâde Ali Bey'den aldı.²⁰

Ziya Gökalp'in kendisi de Hüseyinzâde Ali Bey'in "Turan" adlı manzumesini, Turancılık mefkuresinin ilk tecellisi olarak görmektedir.²¹

Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki, Hüseyinzâde Ali Bey tarafından platonik mahiyette dile getirilen Turancılık, Ziya Gökalp'in kaleminden çıkan

¹⁶ KORKMAZ, Ziya Gökalp Aksiyonu....., s.128

¹⁷ Mehmet Ali TEVFIK, Turanlının Defteri, İstanbul-1971, s.37

¹⁸ KORKMAZ, Ziya Gökalp Aksiyonu....., s.130

¹⁹ HEYD, Türk Ulusçuluğunun Temelleri, s.148

²⁰ Ali Canip YÖNTEM, "Ziya Gökalp'e Türkçülüğü Aşıl原因 Adam", Yakın tarihimiz, C.I, S.9, s.260

²¹ Ziya GÖKALP, Türkçülüğün Esasları, (Haz.Mehmet Kaplan), Ankara-1986, s.5; Bilge ERCİLAŞUN, "Hüseyinzâde Ali Bey'in Türkiye'deki Faaliyetleri", Azerbeycan-1992, Yıl 41, S.286, s.114

“Turan” manzumesi ile billurlaşmış bir inanç haline gelmiştir.²² Bu manzumeyi yayınlamakla Ziya Gökalp, Panturanizmi benimsediğini ortaya koymuştur.²³

Ziya Gökalp’in Hüseyinzâde Ali Bey’den etkilendiğini iddia edenlerden biri olan Ali Canip Yöntem’e göre, Hüseyinzâde Ali Bey, Ziya Gökalp’i Türkçülük sahasında etkilemiştir. Ancak bu etkilene karşılıklı görüşüp, tanışmakla değil, Hüseyinzâde Ali Bey’in daha önce Bakü’de neşrettiği “Füyûzât” dergisi ve diğer yayın organlarındaki yazılarını okumasından hasil olmuştur. Ziya Gökalp’in kendisi de Türkçülük feyzini, Hüseyinzâde Ali Bey’in yazılarını okumak sayesinde aldığı söyleyip, Hüseyinzâde Ali Bey’e aşırı hürmet ve muhabbet gösterirdi. Hatta Ali Bey’in Selanik’e gelmesi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Merkez-i Umûmi üyeliğine seçilmesi, Ziya Gökalp’in tavsiyesi ile olmuştur.²⁴

Hüseyinzâde Ali Bey’in, Ziya Gökalp üzerindeki etkisini, Dündar Aktunal ise şu sözlerle dile getirmektedir: “... *Hüseyinzâde Ali’nin en önemli işlerinden biri de, Yusuf Akçura’nın dediği gibi, ‘Onun şairane Turancılığı, 1980’den sonra İstanbul’da diğer Turancıları, ezcümle Gökalp Ziya’yı yaratması’ olmuştur. Evet o Ziya Gökalp ki, kendinden sonra gelenleri, hususiyile bugünün şuurlu Türkçülüğünü ellerinde tutan Gökalp evlatlarını yetiştirmiştir.*”²⁵

Hilmi Ziya Ülken, “Ziya Gökalp” adlı eserinde Durkheim’i de Ziya Gökalp’e Hüseyinzâde Ali Bey’in 1912’de tanıttığını söylerken, Mehmet Emin Erişirgil, “Ziya Gökalp: Bir Fikir Adamının Romanı” adlı eserinde Ziya Gökalp’in Durkheim’i Selanik’de tanıdığını ifade etmektedir.²⁶

Ali Canip Yöntem ise bu Durkheim meselesine Farklı bir açıdan yaklaşarak şunları söylemektedir: “...*Ziya (Gökalp), mütemadiyen Ali Bey’e (Hüseyinzâde), ‘Durkheim’i al!..Güstav Lebon sistemsiz bir adamdır. Filozof değildir.’ derdi! Ali Bey nezaketen Durkheim’in bir eserini getirtti. Fakat hemen okumağa başlamadı. Ziya (Gökalp) ikâde bir: ‘Bitirdiniz mi?’ diye soruyordu. Bir gün Ali Bey: ‘Durkheim büyük sosyolog ama ifadesi tatlı değildir.’ dedi. Bu laftan sonra Ziya (Gökalp): ‘Bizim Ali Bey, kitap okumakta da ehli keviştir! Üslub tadını almazsa, okuyamaz.’ diye şaka ederdi.*”²⁷

Hüseyinzâde Ali Bey ve Ziya Gökalp hakkında, Amerikalı yazar Tadeusz Swietochowski ise şunları söylemektedir:

“...*Pantürkizm’in kültürel çevresinin ötesinde ilk adım atan Azerbeycan’lı Hüseyinzâde Ali Bey’dir... ‘Ali Bey’in bir şiirinin başlığı olan, Turan imzası ile yazdığı yazılar bir avuç da olsa bazı aydınları etkilemekte daha başarılı olmuştur.*”

²² İsmail HABİB, Edebi Yeniliğimiz Tanzimattan Beri Edebiyat Tarihi, İstanbul-1940, C.I, s.515

²³ Yeni Türk Ansiklopedisi, İstanbul-1985, C.XI, s.4210

²⁴ YÖNTEM, “Ziya Gökalp’e Türkçülüğü Aşıl原因 Adam” s.259

²⁵ Dündar AKÜNAL, “Hüseyinzâde Ali Bey, Kafkasya’da Türkçülük Hareketine Bir Bakış” Çınaraltı, 1942,S.28, s.14

²⁶ Hilmi Ziya ÜLKEN, Ziya Gökalp, İstanbul-1939, s.17-18; Mehmet Emin ERİŞİRGİL, Ziya Gökalp: Bir Fikir Adamının Romanı, İstanbul-1984, s.85

²⁷ YÖNTEM, “Ziya Gökalp’e Türkçülüğü Aşıl原因 Adam” s.259-260

ndır.

Bunlara rasında Mehmet Emin ve Ziya Gökalp, O'na (Hüseyinzâde Ali Bey'e) çok şev borçludurlar." ²⁸

su.

Ziya Gökalp tarafından sembolleştirilen ve Türkçülerin faaliyetlerinde önemli yeri olan "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" şeklinde sloganlaştırılan üç prensibi ilk defa ortaya atan Hüseyinzâde Ali Bey'dir. ²⁹

Ziya Gökalp ise bu prensipleri Türkçülere benimsetmiş, araştırma, inceleme ve telkinleriyle değer kazanmalarını sağlamıştır. ³⁰

Hilmi Ziya Ülken'e göre. Hüseyinzâde Ali Bey'in delâletiyle Türkçülük cereyanına girip, İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde yer alan Ziya Gökalp. yine O'nun etkisiyle "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" fikriyle. "Turancılık" mefkuresini benimsedi. ³¹

Yusuf Akçura ise bu konudaki düşüncelerini şöyle dile getirmektedir:

"...Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak...Türkçülerin faaliyetlerinde bir veche mahiyetini haiz olan bu üçüz umdenin asıl babası Hüseyinzâde Ali Bey'dir. Mahza siyaset sahasında, biri diğerine ma'kus gibi görünen Türklük, İslamlık ve Osmanlılık siyasetlerinin, bu üç tarz siyasetin, kabil-i telif olduğunu Ali Bey iddia etmiş ve "Füyûzât"ın 10 Temmuz ihtilalinden evvel çıkmış nüshalarından birinde 'Türklük, İslamlık ve Avrupalılık' gayelerinin memzucen istihsalini tavsiye eylemişti. Bununla beraber, bu üçüz umdeyi asıl yaşatan, Türkçülere iyiden iyiye benimseten Gökalp Ziya olmuştur. Hüseyinzâde Ali Bey'de basit ve hadsî bir ifadeden ibaret kalon bu esaslı fikârlar, Ziya Bey tarafından çok işlenmiş, çok ta'mik ve tevsî edilmiş ve mahzâ O'nun tahriri ve şifahi telkinleri şavesinde bu günkü kıymet ve ehemmiyetini kazanmıştır..." ³²

²⁸ Tadeusz SWIETOCHOWSKI, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbeycanı, 1905-1920, (Çev.Nuray Mert), İstanbul-1988, s.52-53

²⁹ -Gothard Jäschke, Yeni Türkiye'de İslamlık, (Çev.Hayrullah Örs), Ankara-1972, s.15

-Faik GÖZÜBÜYÜK, "Hüseyinzâde Ali Turan ve Türkçülüğü", Orkun, 1951, S.22, s.6

-Samet AĞAOĞLU, Aşına Yüzler, İstanbul-1965, s.80

-AKŞİN, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, s.248-249

-Ahmet CAFEROĞLU, Azerbeycan, İstanbul-1940, s.33

-Yusuf AKÇURA, "Ceditçiliğin Tarihinden: Hüseyinzâde Ali Bey" Türkiye Günüğü, Kış 1992, S.21, s.61

-Yusuf Bey Vezirov, Azerbeycan Edebiyatına Bir Nazar, İstanbul-1337, s.91

-Sadettin Nûzhet ERGUN, Türk Şairleri, İstanbul-1936/1945, C.II, s.476-477

- "Azeri Edebiyatında Teceddüt Devri" İslam Ansiklopedisi, İstanbul-1979, C.II,s.146-147

³⁰ François GEORGEON, Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Ankara-1986, s.154

-Mirza Bala Mehmetzâde, Milli Azerbeycan Hareketi, (Yayına hazırlayan, Ahmet Karaca), Ankara-1991, s.17,41

-Nihat Sami BANARLI, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul-1987, s.1089

-Akdes Nimet KURAT, Türkiye ve Rusya, Ankara-1990, s.497

-Nadir DEVLET, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, Ankara-1985, s.157

³¹ Hilmi Ziya ÜLKEN, Millet ve Tarih Şuuru, İstanbul-1948, s.162

³² Yusuf AKÇURA, "Gökalp Ziya Bey Hakkında Hatıra ve Mülâhazalar", Türk Yurdu, 1340, II.seri, C.I, S:3, s.159

Uriel Heyd ise bu konuda şunları söylemektedir:

"Akçuraoğlu Yusuf, 1904 yılında yayınlanan tanınmış makalesinde "Üç Tarz-ı Siyaset" in, yani Osmanlılık, Pan-İslamizm ve Turancılık'ın iyi ve kötü yönlerini tartışmıştır. Gökalp, bu politikarlardan hiçbirisini benimsememiş ve herbirinde yer alan bazı temel kavramları kendi Türkçülük teorisine dahil etmeye çalışmıştır. Türk Yurdu dergisinde 1913-14 döneminde yayınlanan makalelerin bir derlemesi 1918 yılında Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak adı altında kitap olarak yayımlanmıştır.

"Gökalp, bu sloganı daha 1907 yılında Bakú'da yayımladığı Füyûzât adlı dergisinde Türkleri. 'Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak ve Avrupalılaşmak'a çağıran arkadaşı Hüseyinzâde Ali'den almıştır. Hüseyinzâde, bu sloganla, 'Türk yaşamından etkilenmeyi, Tanrıya islami kurallara göre ibadet etmeyi ve çağdaş Avrupa uygarlığını benimsemeyi' kastetmektedir.

Gökalp, bu ilkevi, öğretilerinin temeli haline getirmiş, teori ve uygulama yönünden geliştirmiştir..."³³

İslamcılarının İslamiyetle Türkçülüğün, Batıcuların İslamiyetle Modern Medeniyetin uyum sağlayamayacağını tartıştıkları bir ortamda Hüseyinzâde Ali Bey ve daha sonra da Ziya Gökalp Türk kültürünün Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak gibi üç temel unsur üzerine inşa edilebileceğini düşünerek bunların sentezine ulaşabildiler.³⁴

İ. Cengiz de, bu konuda şunları söylemektedir:

"...Ali Bey Hüseyinzâde'nin Azerbeycan'da ortaya attığı Türkleşmek, İslamlaşmak ve Avrupalılaşmak şiarı Ziya Bey'e bir sentez olmuştur. Füyûzât'la teşkilatlanan fikirde ve filde Türkçülük, Azerbeycan gençlerinde siyasi manada istiklâlcilik şeklinde yerleşen fikir muhassalasında Ziya Gökalp'in tesiri inkâr kabul etmez bir hakikattir..."³⁵

Hüseyinzâde Ali Bey'in dil konusunda 1905'lerde savunduğu, kelime üretme ihtiyacı duyulduğu zaman kelimeleri Batı Dillerinden olduğu gibi alıp, dilimizi yabancı kelimelerle doldurmaktansa, dilimizdeki eksiklikleri tamamlamak için bu dille, tarihi, dini ve edebi ilişiği olan Arapça ve Farsça'ya başvurmanın daha akıllıca olacağı fikrini, 1911 ve 1912 yıllarında Ziya Gökalp, çok az bir değişiklikle benimsedi.³⁶

Millet anlayışı konusunda da Hüseyinzâde Ali Bey ile Ziya Gökalp aym çizgide birleştiler. Çünkü, Ali Bey de dili Türkçe, dini İslam ve kendisi Türküm diyen herkesi Türk Milleti'nin içinde kabul ediyor, milletin tanınmada ırki özelliklere yer veren anlayışa râğbet etmiyordu.³⁷

³³ HEYD, Türk Ulusçuluğunun Temelleri, s.173

³⁴ Hüseyin TUNCER, Türk Yurdu Üzerine Bir İnceleme, Ankara-1990, s.51; AKÇURA, "Hüseyinzâde Ali Bey", Türk Yılı, s.415

³⁵ İ. CENGİZ, "Merhum Ziya Gökalp'i Anarken", Türk İzi, 1953, S.6, s.8

³⁶ Hilmi Ziya ÜLKEN, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul-1966, s.266

³⁷ Yusuf SARINAY, Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1917-1931, İstanbul-1994, s.179-180

Ziya Gökalp, kadirşinas bir insandı. Hüseyinzâde Ali Bey'in üstünlüğünü kabul ve ilan etmekten çekinmedi. Ona "Yalvaç" lakabını verdi.³⁸

Ayrıca 11 Ağustos 1919'dan, 1 Nisan 1921 tarihine kadar Limni ve Malta'dan ailesine yazdığı mektuplardan 52 tanesinde Hüseyinzâde Ali Bey'e selam göndermiş, halini hatırın sormuştur.³⁹

Ziya Gökalp, "Türkçülüğün Esasları" adlı eserinde ise Hüseyinzâde Ali Bey hakkındaki düşüncelerini şöyle dile getirmektedir:

*"...Abdulhamid'in son devrinde, İstanbul'da Türkçülük cereyanı tekrar uyanmaya başladı. Rusya'dan İstanbul'a gelen Hüseyinzâde Ali Bey, Tıbbiye'de Türkçülük esaslarını anlatıyordu. "Turan" ismindeki manzumesi Panturanizm mefkuresinin ilk tecellisi idi..."*⁴⁰

*"...312'de (1896) İstanbul'a geldiğim zaman ilk aldığım kitap, Leon Cahon'un Tarihi olmuştu. Bu kitap adeta Pantürkizm mefkuresini teşvik etmek üzere yazılmış gibidir. O zaman Hüseyinzâde Ali Bey'le temas ederek Türkçülük hakkındaki kanaatlerini öğreniyordum..."*⁴¹

Hüseyinzâde Ali Bey ve Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde olduğu gibi, Türk Yurdu Cemiyeti, Türk Ocağı Cemiyeti, Türk Bilgi Derneği, Türk Yurdu Dergisi, Halka Doğru Dergisi gibi Türkçülük fikrinin teşkilatlanmasını sağlayan birçok cemiyet ve mecmuada fikir ve gönül birliği yaparak, ortak hedefler uğrunda birlikte çalıştılar.

Osmanlı Devleti yıkılıp, Atatürk tarafından Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduğunda ise, bu iki aydın insan Atatürk'ün yanında yer aldılar ve onu gönülden benimsediler.⁴²

³⁸ Sadettin Nüzhet ERGUN, Türk Şairleri, İstanbul-1936, s.477

³⁹ Fevziye Abdullah TANSEL, Ziya Gökalp Külliyyatı-2 Limni ve Malta Mektupları, TTK, Ankara-1965, s.20-585

⁴⁰ GÖKALP, Türkçülüğün Esasları, s.5

⁴¹ GÖKALP, türkçülüğün Esasları, s.9

⁴² Bu konuda geniş bilgi için bakınız:

-Yusuf SARINAY, Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931, İstanbul-1994

-Alaaddin KORKMAZ, Ziya Gökalp Aksiyonu Meşrutiyet ve Cumhuriyet Üzerindeki Tesirleri, İstanbul-1988